SZAKKUTATÁS ÉS ELMÉLETI ÁLTALÁNOSÍTÁS

(Gondolatok egy konferencia kapcsán)

FERENCZY MÁRIA

Napjaink világtörténelmének egyik döntő jelentőségű mozzanata, hogy a második világháború óta rohamos gyorsasággal felbomlott a hagyományos tőkés gyarmati rendszer, drámai harcokban függetlenné vált az alávetettség különböző formái között élő népek többsége, más szóval: az Európán kívüli világ megmozdult, fejlődése felgyorsult. A megújuló vagy újonnan kialakuló államok, az úgynevezett fejlődő országok népeinek történelmi feladata és problémája most: gazdaságuk és társadalmuk újjászervezése. Ennek egyik elengedhetetlen — tudati — feltétele, hogy valóban tudományos módszerekkel megközelítsék és feltárják saját múltjukat, elemezzék saját hagyományaikat, és sokoldalúan mérlegeljék a gyarmatosítás különféle következményeit. Csak így válhat részleteiben is világossá, milyen gazdasági és társadalmi alapról indulva kapcsolódnak be aktív formában — s még mindig szenvedő részesként is — a világgazdaságba, és milyen típusú fejlődési utat választhatnak politikájuk vezérfonalául, hogy szembenézhessenek a neokolonializmussal is.

Ma már mindehhez, tehát az Európán kívüli világ jelen problémáinak megközelítéséhez és — ennek érdekében — múltjának, hagyományainak valódi feltárásához, e népek megismeréséhez és önismeretükhöz egyaránt nélkülözhetetlen a marxizmus történetfelfogása és módszere.

Ezek az összefüggések indokolják azt a várakozást, amellyel „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól" rendezett tudományos konferenciát hallgattuk végig. A konferenciát a Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképző Intézet szervezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1974. december 9—11-én, több intézmény és több tudományág képviselőinek nyújtva lehetőséget az eszmecseréhez, a nézetek és módszerek kölcsönös megismeréséhez.

A konferencia rendezői három kérdéskört tűztek napirendre: *az ázsiai termelési mód problémáját, a gyarmatosítás hatását Ázsia, Afrika és Amerika társadalmaira,* továbbá *a nem-kapitalista fejlődés gazdasági és politikai feltételeit a harmadik világ országaiban.* Ezekhez egy-egy előadást szántak vitaindítónak. Elsőként „Európa és Ázsia fogalma Marx és Engels műveiben" címmel Tőkei Ferenc adott ízelítőt egy — ma még a kutatás stádiumában levő — nagyobb munkájából, amely Európa és Ázsia marxi fogalmának komplex történelmi, történetfilozófiai megközelítését tűzte ki céljául. Balogh András (ELTE Bölcsészettudományi Kar) „Kolonializmus és modernizáció" című tanulmánya a gyarmatosítás néhány következményét elemezte az indiai társadalom átalakulásában; Tolnai György (ELTE Bölcsészettudományi Kar) pedig „A fejlődő országok és nem tőkés fejlődésük irányzatai" címmel tartotta meg vitaindító előadását.

Tőkei Ferenc elvi-módszertani jelentőségű vitaindítója annak interpretálásából indul ki, hogy mit értett Marx világtörténelmen; s hogy „Európa" és „Ázsia" fogalma a földrajzi néven túl viszonyfogalmat jelent, történelmi fázist, fokozati különbséget, illetve egy-egy fázison belüli polarizációt jelöl, a történelmi jelenségek helyének kijelölését szolgálja. Ezt konkrét történeti példákon mutatta be Európában.

A további csaknem húsz előadás azonban nem egyenlő arányban oszlott meg a három téma között. A konferencia lényegében két kérdéskört vitatott (s a vita ezek között ritkán találta meg az összekötő szálakat): egyrészt — az előadások többségében — a történelmi előzményeket s a megközelítésükre legalkalmasabb elméleti és módszertani eszközök mibenlétét, illetve a fejlődő országok gazdasági és politikai előrehaladásának mai feltételeit, tehát a politikai gyakorlathoz legközvetlenebbül kapcsolódó kérdéseket.

A témák kifejtésében azok az előadók jutottak legtovább, akik napjaink eseményeinek elemzésekor is figyelembe tudták venni a történelmi előzményeket és azoknak máig érvényesülő hatását.

Balogh András említett vitaindítója pontosan ezt tűzte ki feladatául. Konkrét történeti anyag elemzésével sikerült szemléltetnie, miképpen indultak bomlásnak a prekoloniális viszonyok és a tradicionális gazdaság a gyarmatosított Indiában. Eszerint a gyarmatosító hatalom politikai, gazdasági és stratégiai érdekeinek megfelelően kialakított modern termelési szektor — ha a lakosság kicsiny hányadát érintette is — viszonylag gyors fejlődése során visszaszorította, maga alá rendelte, egyben számos szállal magához fűzte a hagyományos termelési formákat, és torz gazdasági szerkezetet hozott létre. A szintén a gyarmatosítás érdekében megszervezett egységes adminisztratív-politikai rendszer, közlekedés, hírközlés stb. ugyanakkor más oldalról segítette elő az országos piac létrejöttét. Így indult meg felemás formák között a modern társadalom osztályainak és rétegeinek kialakulása, ami elvezetett odáig, hogy a XX. századi India társadalmi mozgalmait az indiai polgárság vezette és vezeti, s ennek ma már a munkásmozgalom az alternatívája, nem pedig a tradicionális társadalomnak az egyetemes fejlődéssel esetleg még kapcsolatba nem került elemei. A vita során aztán az is kiderült, hogy a továbbélő prekoloniális intézmények egy része is megváltozott tartalmat takar ma már. Elméleti szempontból ezek is megérdemelnék a további elemzést, de különös jelentősége lenne még az előadásban csak felületesen érintett földviszonyok behatóbb vizsgálatának is: amennyire ma már világos, hogy a zamindár-rendszer létrehozásával a gyarmatosítók teremtettek feudálisnak tűnő nagybirtok-viszonyokat, annyira keveset tudunk arról, milyen jellegű és súlyú örökséget hagytak a mai India falusi lakosságára a hagyományos formák különböző változatait intézményesítő — és romjaikban is a hagyományokat konzerváló hatású — sokszínű indiai földviszonyok.

Ilyen jellegű kérdésfeltevése és igényessége emelte ki Kerekes György (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet) előadását is, amely „A chilei agrárkérdés és a Népi Egység" politikájának tanulságait elemezte. A rendelkezésre álló dokumentumok és statisztikai adatok mellett a történettudomány eredményeinek felhasználásával olyan tényezőre hívta fel a figyelmet, amely minden bizonnyal kulcsa, egyben objektív nehézsége és korlátja több délamerikai ország agrárpolitikájának. Közelebbről: a szélsőségesen archaikus indián társadalmak hagyományos naturálgazdálkodása mellett a spanyol hódítók olyan latifundium-rendszert alakítottak ki, amely hamarosan a világ-

piacra termelő ültetvényes gazdálkodássá fejlődött pl. Chilében. Az ültetvényeken dolgozó peon kizsákmányoltsága csaknem rabszolgai fokot ért el; ő maga azonban nem volt jobbágy, és még mára sem lett igazán bérmunkás sem: sohasem termelt úgy önállóan, hogy univerzális termelési tapasztalatokra tehetett volna szert, hogy személyes kapcsolatba került volna a piaccal; a bérmunka elemei pedig csak mostanában kezdenek előtérbe kerülni. (Elgondolkoztató, hogy ennek a világpiac felé nyitott, de befelé, a közvetlen termelők számára zárt gazdasági rendszernek a kialakulását különös módon még maguk a gyarmatosítók hagyományai is elősegítették, mivel a spanyolországi viszonyok egyik specifikuma a falu viszonylagos mozdulatlansága, közvetlen árucsere kapcsolatai fejlődésének lassúsága volt.) Következésképpen e latin-amerikai országok fejlődésében egyetlen agrárreform semmiképpen sem oldhatja meg a falusi lakossággal és a mezőgazdasággal kapcsolatos problémákat, ha még oly demokratikusan és körültekintően alakítja át a földbirtok-viszonyokat (ami valóban kulcskérdése társadalmi haladásuknak); egyidejűleg gondoskodni kell a mezőgazdasági árutermelés fenntartásáról és fejlesztéséről, és számos további feltételt kell megteremteni ahhoz, hogy a peonból paraszt, illetve munkás lehessen.

Témája és szorongatóan aktuális tanulságai ide kapcsolják Boglár Lajos (Néprajzi Múzeum) előadását, aki szaktudományának, az etnológiának egészen más módszereivel közelíti meg kutatásai tárgyát, a ma élő indián közösségeket: személyes megfigyelések és vizsgálódások alapján ír le egyes közösségeket, ma végbemenő folyamatokat és tűnőben levő hagyományokat. „Indiánok és neokolonializmus: egy venezuelai példa" címmel ezúttal is saját terepmunkája tanulságos részleteit mondta el. A piaroa-indián közösség mindennapi életének, munkájának megfigyeléséből, a néhány év alatt bekövetkezett változásokból és az indián tanító elbeszéléséből egyaránt ki tudta bontani annak elemzését, hogyan kezdődött az indián törzs kapcsolata a civilizációval bizonyos idegen kincsek, számukra is hatékony javak megismerésével és saját kultúrájukba építésével, majd miképpen alakult át a kapcsolat a neokolonialista helyzetben, amikor az indiánokat bevonták egy számukra teljesen új társadalmi rendbe, gazdasági úton zúzva szét hagyományos termelési formáikat és közösségeiket. Előadásának érezhető érzelmi töltése — amely sajátos színt jelentett a konferencián — világosan kifejezésre juttatta nemcsak Boglár rokonszenvét a gyökeres változásokat átélők iránt, hanem azt is, hogy nem az archaikus viszonyok felbontása miatt ítéli el a kapitalizmus „romboló" tevékenységét, hanem azért, mert eközben indián barátai számára a kapitalista ipar és civilizáció vívmányainak csak az alja jut.

*

Boglár témája és módszere már a konferencia másik szerteágazó kérdésköréhez vezet: a történelmi előzmények (az Európán kívüli világ és a pre-antik Európa civilizációi) különböző aspektusainak vizsgálatához — mind konkrét történeti, néprajzi és orientalisztikai kutatásokkal, mind elméleti megközelítéssel. A konferencia rendezői lényegében ezt a problematikát foglalták össze az ázsiai termelési mód problémája címmel. Nem is ok nélkül. Hiszen a középponti kérdés és feladat valóban az archaikus társadalmak alapvető viszonyainak feltárása, belső fejlődésük és specifikumaik igazi megismerése, továbbá

a legalkalmasabb módszerek és szilárd elméleti alapok kimunkálása. Ehhez pedig a marxizmus történetfelfogása, módszere és elmélete még azoknak is az ázsiai termelési mód fogalmával és történelmi helyének megjelölésével nyújtotta a legerősebb inspirációt, akik inkább kiküszöbölni, mint bebizonyítani való munkahipotézisnek tekintették.

A hatvanas évek eszmecseréi, az ázsiai termelési mód „új vitája" után ugyanis ma már nem annyira a fogalomról és az elméletről s annak Marx történetfelfogásában elfoglalt helyéről esik szó, hanem kutatásra lehet felhasználni az eszmecserék eredményeit és munkahipotéziseit. Ezért a konferencia változatos témájú előadásai közül is azok érdemelnek elsősorban figyelmet, amelyek nem a vita felidézésével foglalkoztak, hanem szaktudományos kutató munkában igyekeztek értékesíteni az elmélet vívmányait — függetlenül attól, hogy ez mire vezetett: a történeti anyag elméleti konzekvenciáival való viaskodást jelentett-e, mint az ókortudományi előadások többségében, vagy pedig az elméleti eredmények messzemenő figyelembevételével folytatott szigorúan szakszerű kutatást, ami még kezdeti eredményeiben is a legígéretesebbnek mutatkozott. — Reflexióink sorából már csak ezért is kimaradtak egyebek között azok az előadások, amelyek más kutatók nézeteinek leltárba vételével foglalkoztak. (A marxi nézetek rekapitulálása után lényegében ezt tette Ágh Attila is, „Fejlődés és stagnálás az ázsiai termelési módban" címmel. Komoróczy Géza (ELTE Bölcsészettudományi Kar) pedig — közismert filológiai munkásságának bemutatása helyett — ezúttal a szakirodalom különböző képviselőinek szembenálló vagy szembenállónak vélt nézeteit idézte fel.)

Az ázsiai termelési mód kategóriája — a termelés és a tulajdon fogalmának marxi egysége alapján — a *természetadta módon* kialakult ősi közösségek és kettős szerkezetű földművelő közösségek alapjában a *közösségi földtulajdon*nak, a „törzsi" és „ázsiai" földtulajdonforma lényegi egységének, az ezekre épülő (patriarchális jellegű) viszonyoknak megragadásával a *közös alapot* mutatja meg az Európán kívüli világ autochton civilizációi és a görögök előtti európai fejlődés szinte végtelen formai változatosságában. Legáltalánosabb értelmében véve tehát ez a kategória a világtörténelem pre-antik fejlődési fokát jelenti, amelyben az őseredeti formák többször, többféleképpen módosultak (a zárt kis közösségek alapvetően patriarchális viszonyai szélsőséges esetben despotikus pre-államok bürokratikus rendszerévé *is* alakulhattak) ugyan, de a lényegi viszony megváltozása nélkül. Ebből következik, hogy a szó szűkebb értelmében pedig az ókori Kelet bronzkori civilizációit és azoknak a világtörténelmi ókorban és középkorban továbbélő formáit foglalja össze ez a kategória. E kettős jelentéssel megkülönbözteti a legkezdetlegesebb és a módosult, differenciált formák eltéréseit, s a fogalmi egységgel ugyanakkor rámutat összetartozásukra a világtörténeti fejlődés szempontjából: a termelés és tulajdon közvetlen és domináns közösségi meghatározottságának megragadása mutatja meg azt a minőségi különbséget, amely az ázsiai termelési mód világát elválasztja a termelés és a tulajdon antik formájától és egész további fejlődésétől, néha (a differenciáltabb változatokban) elszigetelt jelenségek vagy egyes formai jegyek megejtő hasonlósága ellenére. Tehát, a világtörténelem felfogásának ez a nehezen nélkülözhető kategóriája nem mossa egybe a különféle változatok sajátosságait, nem is kigondolt sémához méri a valóságos közösségek konkrét viszonyait, még a stagnáló tendencia megállapításával sem az archaikus társadalmak belső dinamikáját és belső fejlődésének lehetőségét tagadja, hanem a közös alapok és a későbbi fejlődéshez való viszony fogalmilag pontos meg-

jelölésével ad új ösztönzést a kutatásnak, a felhalmozott szaktudományi eredmények általánosításának.

Ellentmondásaiban is tanulságos példa erre Hahn Istvánnak (ELTE Bölcsészettudományi Kar) „Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód" címmel megtartott előadása, amely azóta a „Világosság" 1975/2. számában bővített formában megjelent. Az előadó a tőle megszokott gazdagságú anyagtudással bontotta ki — törvények és elbeszélő részletek szövege alapján — „a minden föld Jahve tulajdona" jogi fikciója mögül a közösségi meghatározottságú földtulajdon egyéni birtoklásának, a birtoklás korlátainak különböző változatait. (Néhány példa: a vérrokon nagycsalád földjogát erősíti a földmegváltás intézménye; a jubileumi év intézménye időben korlátozza a föld-átruházás lehetőségét és érvényét; a tartósan idegenbe távozott közösségi tag elveszíti jogát a földhöz; Nábót szőleje elkobzásának közismert esetében pedig még a királyi önkény is csak úgy érvényesülhet, hogy az egész nép, *a közösség előtt* kell főbenjáró vétekben elmarasztalni a szőlő birtokosát stb.) A leírás során még azt is sikerült érzékeltetnie, hogy a konkrét összefüggések sokféleségében archaikusabb elemek és későbbi fejlemények éltek együtt. Az egyes elemek külön-külön vizsgálatával ellentétben a különféle mozzanatok egységben való szemléletének, egymásrahatásuk, dinamikájuk elemzésének viszont akadályává válik, hogy az előadó negatív elméleti végkövetkeztetésre jutott csak azért, mert nem találta meg Kánaánban a bürokratikusan szervezett despotikus államnak azokat a jellegzetességeit, amelyeket a bibliai könyv szerzője Egyiptomban figyelt meg, és szülőföldje viszonyaitól eltérőnek értékelt. Így az előadó ugyan nem jogtalanul érvelt az ázsiai termelési mód sematikus értelmezése ellen, de ezenközben egészében is elutasított egy olyan értelmes absztrakciót, amelynek kérdésfeltevései, nyitottsága, munkahipotézisei bizony előbbre vihették volna ezt az elemzést is.

Hasonlóképpen járt el Puskás Ildikó (ELTE Bölcsészettudományi Kar), aki „Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája" címen irodalmi források alapján mutatta be az i.e. első évezred Indiájának sokszínűségében is egyértelműen patriarchális jellegű társadalmi tagozódását: a jó szemmel megfigyelt sokszínű viszonyokban nem találta a minőségileg közös vonásokat, mert valamilyen (a despotikus államról elképzelt) sémához próbálta mérni az egyes mozzanatokat.

Sarkady János (Kossuth Lajos Tudományegyetem) „A mykénéi társadalom. Az ázsiai termelési mód a görög fejlődésben és az antik termelési mód kialakulásának problémája" című előadásában a történelmi mozgás egyik nagy csomópontjának, a világtörténelem egyik nagy kérdésének megragadására tesz kísérletet. Tanulságos módon kissé elvont, mégis előrevivő munkahipotézisnek fogta fel az ázsiai termelési mód elméletét, s miközben elméleti óvatosságra intette hallgatóit, a hipotézist arra használta fel, hogy segítségével a görög fejlődést a keletitől megkülönböztesse. — Bár a megismerést megnehezítik a forrásanyag sajátosságai: a feliratok szűk és egysíkú tanúságtételét még nem egészítik ki kellő sokoldalúsággal az égei bronzkor régészeti leletei, a mykénéi társadalomnak mégis számos elemét és lényeges mozzanatát tudta bemutatni az előadó, a mykénéi civilizáció korát lezáró vándorlás által teremtett új helyzettel együtt. Utóbbiból legfigyelemreméltóbb annak a folyamatnak a jellemzése, amely előkészíti a polisz-szervezettel létrejövő minőségi változást. Eszerint i. e. 1200 után az új helyzet nemcsak megszakította a kereskedelmi utakat, és lebontotta a mykénéi kor intézményeit (az államszervezet ázsiai jellegzetes-

ségeivel, a fejlődés akadályaival együtt), hanem — megőrizve a földművelés mediterrán specifikumait, az alapvető kézműiparok folyamatosságát és a magántulajdon kezdeményeit — utat nyitott új szervezeti formák számára. A (legaktívabb és legfejlettebb) dór és ión népcsoportok phylé—fratria—genos szervezete ugyanis már nem a görög nemzetségi társadalom eredeti szervezete, hanem új politikai és katonai szervezeti forma, amelyben az eredeti (mykénéi, illetve ősi) nemzetségi formák egyre kevesebb szerepet játszanak, és amely ennélfogva teret biztosít az antik magántulajdon és osztálytársadalom kibontakozásának.

Visszatérve a közösségi földtulajdon problémájához, az etnológus előadások közül ki kell emelnünk Ecsedy Csabáét, amely „A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában" címmel hangzott el. A Szaharától délre élő, kapás vándorló földművelést folytató, hasonló kultúrájú, de rendkívül eltérő szervezettségi fokú közösségek szerkezetét és történetét vizsgálva, a terepen végzett gyűjtőmunka, történeti anyag és a mitikus szájhagyomány elemzése nyomán mutatta be a közösségek különféle változatait, az alá-fölérendeltségi viszonyok kialakulásának jellegzetes útjait. Ezáltal bizonyította, hogy mind az egyszerű, lokális rokonsági csoportok, mind legmagasabb szervezettségű együttesük, a szegmentáris és a centralizált bürokratikus állam gazdasági életének, társadalmi hierarchiájának és az egyes közösségek belső rendjének közvetlen és alapvető meghatározója a föld közösségi tulajdona. A számos aspektusban is bővebb kifejtést érdemlő tanulmányból külön figyelemre méltó a szilárd közösségi földtulajdon és az egyéni földhasználat összefüggésének elemzése.

A történelmi mozgás elemzését kísérelte meg Simon Róbert rendkívül összetett történelmi helyzetben, a klasszikus arab társadalom kialakulásának korában, „Az arab történeti mozgás tendenciáihoz: a tulajdonviszonyok és az államiság kérdéséhez" címmel. Széles körű forrásanyag alapján foglalta össze az iszlámelőtti arab társadalom jellegzetességeit (a partikuláris törzsiségtől és mozgékony állandóságtól a mekkai kereskedők városában felhalmozódó pénzvagyon szerepén kereszetül a korai hódító muszlim közösségek tulajdonviszonyaiig), és tekintette át a bizánci birodalom korai korszakának és a šašanida Irán társadalmi berendezkedésének jellegzetességeit. Ezen a tárgyi alapon látott hozzá a hódítás útján létrejött arab birodalom uralkodó viszonyainak felkutatásához.

Más földrészre s az archaikus társadalmak egy további konkrét aspektusának tanulságos vizsgálatára hív Ecsedy Ildikó előadása, az „Archaikus piacok a régi Kínában." Az ellentmondásos eredeti kínai forrásanyagot az egész kínai történelem összefüggésében értelmezi, és így tudja átfogó módon elemezni egyrészt azt, hogyan nehezedett a késő neolit földművelő közösségek csekély termékfeleslegét természetes módon és rendszeresen elcserélő „falusi" piacokra az alakuló patriarchális-bürokratikus fejedelemségek védő és elzáró nyomása, s a piacok helyének változása miképpen mutatja meg, hogy az adórendszer sikeres kiépítésével, a birodalmi centralizációval párhuzamosan már nem is válhattak nagyobb jelentőségűvé, a termékcsere kínai módra szabályozottabb formáinak valódi konkurrenciájává az ország belsejében. Másrészt elemzi az etnikai és kulturális határokon — szintén államilag intézményesített formában — működő és fokozatosan megerősödő piacok szerepét.

E kiragadott példák is bizonyítják, hogy a konferencia a további kutatómunkának, több tudományág együttműködésének és a különböző módszerek

egymást kiegészítő alkalmazásának számos követésre méltó példáját tárta nyilvánosság elé. Mivel azonban minden konferenciának feladata és lehetősége — a tudományos műhelymunka továbbfejlesztése, a nézetek és módszerek gazdagítása, különféle tudományágak összekapcsolása mellett — a szó legnemesebb értelmében vett tudományos ismeretterjesztés is, kissé hiányoltuk a nagyobb nyilvánosságot, legalább a rokon tudományszakok képviselői, tanárok és egyetemi hallgatók körében.

*

A „Magyar Filozófiai Szemlé"-ben a konferencia anyagából közölt előadások az archaikus társadalmak különböző aspektusait vizsgálják. Ezeket különböző jellegű konkrét témájuk és eltérő szakterületük ellenére szorosan összefűzi módszerük: saját szaktudományuk eszköztárával, szigorúan szakszerűen dolgoznak úgy, hogy messzemenően figyelembe veszik az elméleti kutatások újabb eredményeit. Ezért tudnak nemcsak érdekes új anyagot feltárni, hanem az elméleti ismereteket tovább gazdagító konzekvenciákhoz is eljutni.